

k prvnímú tematickému bloku *Vztah marxistické sociologické teorie, metodologie a metod a technik sociologického výzkumu*. Referáty k tomuto okruhu problémů přednesli František Zich (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha), Alojz Ritomský (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava), Jiří Buriánek, Věra Tauberová a Eduard Urbánek (Filozofická fakulta UK, Praha).

František Zich v názvu i v obsahu svého vystoupení zdůraznil *význam teorie sociologického výzkumu*. Úvodem vyjádřil přesvědčení, že rozvoj marxistické sociologické teorie, právě tak jako i jiných společenskovědních teorií, zaostává v současné době za potřebami praxe. Řada společenských jevů nemá dosud dostatečné teoretické zdůvodnění. Chybí marxistická sociologická teorie rozpracovaná jako systém. Nastínil základní strategii budování obecné sociologické teorie, která by měla plnit funkci integrace poznatků o sociální skutečnosti. Dva směry jejího utváření, tj. rozpracování kategorií a zákonů historického materialismu a zobecňování poznatků úsekových sociologií, je třeba vzájemně propojovat a koordinovat. Obecná marxisticko-leninská sociologická teorie by měla sehrát roli zprostředkovatele mezi poznatky různých společenskovědních disciplín. Závěrem zdůraznil nelehký úkol, který stojí před sociologií – pracovat na konzistentní marxisticko-leninské sociologické teorii jako systému zákonů platných pro sociální sféru. V obsáhlé diskusi vystoupilo osm účastníků s dotazy a doplňky k přednesenému referátu.

Alojz Ritomský v referátu *Vývoj marxisticko-leninské sociologie a zmeny v poňatí sociologického výzkumu* soustředil pozornost na zhodnocení vývojových fází a typů marxisticko-leninské sociologie od předdialektických odrazů k dialektickému pojetí sociální skutečnosti. Hodnotil funkci a způsob utváření marxisticko-leninské sociologie v meziválečném a prvním poválečném období. Další fázi rozvoje charakterizoval často citovanou tzv. trojúhelníkovou interpretací jejího obsahu. Sociologický výzkum se dostal na kvalitativně vyšší stupeň, jeho metody se rozvinuly z dosud převážně klasifikační úrovně na stupeň vztahového a kauzálního poznání. Sociologie se zčásti vyčlenila z filozofie.

Autor odmítl interpretaci marxisticko-leninské sociologie předdialektickým způsobem jako „celostního“ vědního oboru budovaného vně filozofie. Zdůraznil, že marxisticko-leninská filozofie proniká všechny složky a etapy sociologického poznávání. V důsledně dialektickém pojetí marxisticko-leninské sociologie je nejdůležitější orientace na organické vývojové celky. Perspektivně pojatým předmětem marxistické sociologie by podle A. Ritomského měly být „sociální jevy v totalitě, dialektická totalita, dialektický celek sociálních jevů v jejich příslušném uspořádání“. Je třeba překonávat nazíravost konkrétního sociologického výzkumu, překonávat jednostrannost jeho dílčích metod, spojit analýzu a syntézu, induktivní a deduktivní postupy, strukturní a genetický přístup, logickou a historickou metodu.

V diskusi byla rozebrána především schémata jednotlivých typů interpretace obsahu marxisticko-leninské sociologie, předložená autorem referátu, a dále potřebné směry dalšího rozvoje marxistické sociologické teorie.

Jiří Buriánek v referátu *Systémový přístup v sociologickém výzkumu* ukázal na důležitost systémového pojetí společenské reality v rozvoji marxistické sociologické teorie i na řadu metodologických aspektů systémového přístupu v konkrétním sociologickém výzkumu. Shrnu problematiku místa systémového přístupu ve vědě a zabýval se základními metodologickými funkcemi a principy systémového přístupu ve vztahu k sociologii. Hlavní pozornost věnoval problému rozpracování konceptu sociálního systému v marxistické sociologii. Ukázal na tradice marxismu v tomto ohledu a kriticky komentoval nemarxistická pojetí. Obecný model sociálního systému, je-li chápán dialektickomaterialisticky, poskytuje sociologii základní ontologickou i gnozeologickou orientaci. Autor připomenul, že v sovětské literatuře lze najít i pokusy v rozpracování tohoto modelu tak, aby vyjádřil dialektiku střetávání různých společenských subjektů, aby zahrnul i problematiku potřeb a zájmů. Tím jsou znovu potvrzeny obecné postuláty dialektičnosti marxistického pojetí sociálního systému a samozřejmě také otevřeny další perspektivy jeho rozvoje. Referát vyústil do celé řady konkrétních otázek, které obsahovaly náznaky řešení některých teoreticko-metodologických problémů (například pokud jde o předmět sociologie, o jádro její obecné teorie, o problém identifikace a operacionalizace, o koncepci modelování apod.).

Věra Tauberová vystoupila s příspěvkem *Pojmy marxisticko-leninské sociologické teorie ve vztahu k metodologii sociologického výzkumu*. Charakterizovala historické etapy ve vývoji pojmového aparátu marxisticko-leninské sociologie v Československu od šedesátých let do současnosti. Poukázala na rozvoj nových přístupů ke společenské realitě v období od druhé poloviny sedmdesátých let a na důležitost zaváděných vědeckých pojmů, jako socialistický způsob života, globální problémy a pojmy interdisciplinárního a multidisciplinárního charakteru. Závěrem formulovala řadu otázek a problémů spjatých s rozvíjením nových pojmů, jejich přebíráním z příbuzných

oborů nebo z cizojazyčné literatury, resp. se slovníkovým zpracováním základních pojmů marxistické sociologie.

Eduard Urbánek v referátu *K problematice operacionalizace* soustředil pozornost na čtyři okruhy otázek. Nejprve charakterizoval genezi problému operacionalizace ve fyzikálních vědách a kriticky zhodnotil racionální jádro i jednostrannost těchto přístupů. V druhé části svého vystoupení poukázal na význam Marxova a Engelsova materialistického pojetí dějin jako argumentu pro objektivní existenci společenského historického procesu, který tak může být objektem skutečně vědeckého výzkumu stejně jako fyzikální realita ve vědách přírodních. Dále se zabýval otázkami empirického výzkumu ve vztahu k operacionalizaci pojmů. Závěrem charakterizoval pojetí operacionalizace u Lazarsfelda a porovnal některé jeho metodologické návody a rozboru se současným stavem rozpracování těchto otázek v marxisticko-leninské sociologii zejména v Sovětském svazu.

Jednání k otázkám druhého tematického bloku *Teoretické a metodologické základy metod a přístupů sociologického výzkumu* řídil předseda sekce marxistické sociologické teorie ČSSS František Zich. S předem připravenými referáty a sděleními vystoupili Juraj Schenk (Filozofická fakulta UK, Bratislava), Ivo Tomeš (Federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství, Praha), Hynek Jeřábek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Jan Mejdiřík (Útvar hlavního architekta, Praha) a Peter Benkovič (Výpočtové středisko SAV, Bratislava).

Juraj Schenk zahájil referátem *Gnozeologické základy modelovania v sociológii*. Modelování charakterizoval jako jeden ze způsobů vědeckého poznávání, založeného na principu odrazu. Poukázal na odlišné pojetí modelu v matematice a logice (model = matematický objekt, který splňuje podmínky zadaného abstraktního systému) a v empirických vědách (model = reprodukce, zobrazení zkoumaného objektu). Vysvětlil pojetí modelu sociální skutečnosti jako „poznávací snímky“. Charakterizoval místo a funkce modelu v sociologickém poznávání. Model chápe jako mezičlánek ve vztahu teoretického a empirického ve výzkumu sociální skutečnosti. Teorie často slouží jako základ budování modelu, model může představovat i „jádro“ teorie. Také empirie může sloužit jako východisko pro vytváření modelu, například když výsledný produkt mnohorozměrné analýzy dat je použit jako model v dalším výzkumném procesu.

V dalším rozboru rozlišil J. Schenk empirické objekty jako modely na nejnižší stupni abstrakce a teoretické myšlené objekty, které jsou výsledkem složitějších operací. Jednu skupinu teoretických myšlených objektů tvoří idealizované objekty, jejichž příkladem jsou kauzální modely, druhou ideální střední typy objektů, které slouží jako modely procesu rozšíření reprodukce konkrétního celku. Pro další rozvoj sociologického poznávání je důležité uvědomit si rozdíl mezi modelem kauzálních souvislostí, reprezentovaným například systémem sociálních proměnných, a modelem procesu reprodukce — systémem modelujícím vývoj sociální skutečnosti. V tomto smyslu také navazoval Schenkův referát na problémy řešené v prvním problémovém celku, zejména v referátech F. Zicha a A. Ritomského i v diskusích k nim.

Věcné sdělení Ivo Tomeše na téma *Použití modelovacích technik jako nástroje sociologického poznání* bylo zhuštěnou informací o způsobech použití konkrétních modelovacích postupů při výzkumech v oblasti hutnictví a těžkého strojírenství. Sociologická služba v resortu, jak autor charakterizoval práci 120 sociologů pracujících v nejrůznějších útvarech celého odvětví, zahrnuje oblast diagnostiky, prognostiky, sociálního plánování a sociálního řízení. Modely různého stupně složitosti jsou zde používány pro současný stav, pro „cílový stav“ jako soustavy sociálních normativů, ale i v oblasti sociálního plánování a sociálního prognózování. Sociální program zabezpečení technického rozvoje je například pojímán jako model sociálních předpokladů pro toto zabezpečení.

Hynek Jeřábek v referátu *Filozofické a metodologické základy vývojového pojetí měření v sociologii* soustředil pozornost na metodu měření a její použití pro zkoumání společenských procesů. V první části svého vystoupení se pokusil na příkladech ukázat, v čem se liší vývojové pojetí měření od pojetí statického, užívaného ve fyzikálních vědách a v technické praxi. V procesech společenských proměn dochází k vývoji společenských vlastností, k jejich nejen kvantitativním, ale i kvalitativním vývojovým změnám, které je třeba promítnout do pojetí objektu měření v marxisticko-leninské sociologii. Autor zavedl čtveřici vývojových forem společenských vlastností, k nimž došel zobecněním Marxova rozboru forem hodnoty. Pro měření jednotlivých vývojových forem společenských vlastností navrhl čtyři formy měření — prostou, rozvinutou, všeobecnou a úplnou (reálnou) formu měření. Hlavní smysl použití rozvinuté a všeobecné formy měření pro zkoumání nižších vývojových forem společenských vlastností v jednotě jejich kvalitativních a kvantitativních určení spočívá podle něho v možnosti prognózovat další vývoj těchto společenských vlastností z hlediska kvantity a kvality i v možnosti plánovitého zásahu do společenské reality ve stadiu

jejího formování, kdy je možno ještě v zárodku modifikovat budoucí podobu společenského reprodukčního procesu.

Peter Benkovič v diskusním vystoupení *Teoretické a metodologické problémy prognózovania rozvoja vedy (expertný prístup, problém metód a technik merania)* navázal na přednesené referáty příspěvkem konkretizujícím některé aspekty vztahu sociologické metodologie a konkrétních užívaných postupů v souvislosti s prognostickými pracemi.

Jan Mejdrický se v diskusním příspěvku *Problematika operacionalizace v aplikovaných sociologických výzkumech* vrátil k otázce operacionalizace ze zcela konkrétního hlediska metodologických a metodických chyb, k nimž stále ještě dochází ve fázi operacionalizace prováděných sociologických šetření.

Jednání k třetímu problémovému okruhu semináře *Řešení teoreticky a metodologicky náročných úloh marxistické sociologie prostředky sociologického výzkumu* řídil předseda metodologické sekce Slovenské sociologické společnosti Juraj Schenk. S referáty a příspěvky vystoupili Rudolf Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha), Dalibor Holda (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha), Jan Vlášil (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Robert Chalka (Vysoká škola SNB, Bratislava) a Gustav Přenosil (Generální prokuratura ČSSR, Praha).

Rudolf Franěk v referátu *K některým teoreticko-metodologickým otázkám výzkumu hodnot a hodnotového systému* ukázal na příkladu výzkumu hodnot a hodnotových orientací důležitost řešení obecnějších metodologických a filozofických otázek pro zkvalitňování sociologického výzkumu. Zdůraznil dnes již mnoha výzkumy ověřený filozofický poznatek, že hodnoty představují společenskou vztahovou kategorii, jejich utváření a reálné působení představují společensky determinovaný proces. V této souvislosti upozornil na řadu problémů v rámci sociologického výzkumu.

Je třeba rozlišit hodnotový systém jednotlivce, sociálních skupin, společnosti; zkoumaný hodnotový systém nemusí představovat vysoce integrovaný celek, může být vnitřně rozporný. S tím souvisí také problém metod, jimiž jsou hodnoty a hodnotové orientace zkoumány. Různé metody mohou vést k rozdílným výsledkům.

Za zvláště závažné je třeba považovat upozornění na rozdílné chápání zkoumaných hodnotových položek různými respondenty. Ve výzkumech hodnot často uplatňovaný značně obecný postup, poměrně široce pojaté hodnoty (např. zdraví, rodinné štěstí, práce, výdělek, peníze atd.) mohou vést k potížím při interpretaci nebo k malé využitelnosti výsledků výzkumu.

Závěrem autor poukázal na potřebu překonat ve výzkumu hodnot a hodnotových orientací rozpor mezi slovy a činy – mezi verbálním vyjádřením respondentů a jejich jednáním. Zdůraznil potřebu výzkumu hodnotového systému na základě činnosti lidí.

Referát Dalibora Holdy *Empirická analýza osobnosti* se soustředil na osvětlení operacionálních východisek projektovaného výzkumu při současném využití dosaženého stavu sociologického poznání dané problematiky. Pro sociologický výzkum se otevírá jak cesta zkoumání sociálních kontextů formování osobnosti, tak analýza vhodně volených dimenzí osobnosti. Do první skupiny problémů autor zahrnul jednak obecné podmínky rozvoje socialismu jako společenského systému, jednak návaznost na vývoj sociální struktury a jednotlivé sociální procesy. Zařadil do ní i vlivy běžného sociálního života (vyjádřeno sociologicky např. vlivy životního cyklu), včetně vlivů individuálních.

Dimenze osobnosti rozčlenil do tří rovin, a to na společenské podmínky, na komponenty společenského vědomí a na činnosti (sociální aktivity). Smysl modelu spočívá v tom, že zhodnocuje četné parciální výzkumy studentů a že předpokládá a zároveň umožňuje další empirické ověřování. Modelový charakter analýzy tedy není samoúčelem.

Jan Vlášil nastolil v referátu *Teoretické a metodologické problémy sociologie práce* několik velmi aktuálních otázek, souvisejících se stavem této sociologické disciplíny. Demonstroval malou rozpracovanost mnoha témat, aby se pak věnoval některým souvislostem v systému práce, zejména problematice technických předpokladů ve vztahu k možnostem restrukturalizace výroby. Podtrhl význam sociologického zkoumání obsahu práce.

Živý zájem vyvolalo vystoupení R. Chalky *k zkušenostem z experimentu v oblasti sociální prevence kriminality*. Přiblížilo účastníkům velmi plasticky metodologické problémy experimentování, a to ve velmi exponované a sociologicky obtížné zkoumatelné oblasti. Pozorně byly sledovány jak poznatky o zjištěných latentních funkcích experimentu, tak i konkrétní praktické výsledky, ve které výzkum vyústil. Sdělení potvrdilo užitečnost sociologického zkoumání i tak metodologicky a teoreticky náročných problémů, jakými jsou kriminalita a její prevence.

Problematicky kriminologie se dotýkal i následující příspěvek Gustava Přenosila

Zkušenosti z výzkumu analytické (rozborové) činnosti československé prokuratury. Také v něm byla vedle množství poměrně specifických informací o používaných metodikách zastoupena problematika metodologie tvorby sociální informace.

Ve čtvrtém problémovém bloku *Vztah teorie – praxe v metodologii sociologického výzkumu* odezněly referáty Pavla Dvořáka a Jiřího Kreipla (oba Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha), Martina Potůčka (Ústav zdravotní výchovy, Praha), Jaroslavy Peškové (Filozofická fakulta UK, Praha) a Miroslava Fleka (Československé automobilové opravy, Praha).

Jiří Kreipl přednesl příspěvek, připravený ve spoluautorství s Pavlem Dvořákem, s názvem *Poznámky k požadavkům výzkumné praxe na sociologickou teorii*. Formuloval pět takovýchto požadavků, a to především z hlediska rozvoje oborových disciplín, jejichž teorie by měla být konzistentní, komplexní, kumulativní, komunikativní a komplementární. Ukázal na problém vyváženosti vztahu teoretického a empirického při řešení otázek standardizace proměnných. Informoval plénium o přístupech používaných v Ústavu pro výzkum veřejného mínění.

Martin Potůček prezentoval referát *K dialektice potřeb a funkcí při řešení úloh sociálního prognózování a společenské řídicí praxe*. Šlo v něm o zamyšlení nad metodologickými otázkami prognózy rozvoje zdravotnictví a péče o zdraví. Přinesl řadu zajímavých postřehů například o vztahu systémového a problémového přístupu (viz možnosti a meze autoregulace společenských procesů), o poměru potřeb a možností, o významu sociologické analýzy institucí. Systémový přístup se musí projevit i v „nadresortním“ pojetí zdravotnictví a jeho sociologické analýzy.

Jaroslava Pešková se zabývala otázkou *filozofických základů sociologie*. Fundované a obšírné zdůvodnila smysl a potřebnost filozofie, mimo jiné i jakožto zdroje kultivace obzorů badatele. Reagovala také na některé problémy formulované v průběhu semináře.

Miroslav Flek vystoupil s diskusním příspěvkem *Vliv Vernadského konceptu biosféry a noosféry na metodologický přístup ke konkrétnímu sociologickému výzkumu*. Věnoval se především historické expozici problému a osvětlení zájmu o Vernadského koncepci, která nastoluje problém nové racionality s ohledem na problematiku zájmu a odpovědnosti subjektu.

V rámci této stručné zprávy o průběhu semináře nelze dostatečně přesně zachytit ani celkovou – velmi pozitivní – atmosféru, ani bohatost diskuse, dotazů či replik. Nepovažujeme za její úkol komentovat některé otázky či stanoviska, formulovaná diskusním způsobem. Omezme se proto na konstatování, že seminář takřka neměl hluchá místa a poskytl účastníkům prostor a inspiraci pro úvahy nad otázkami, k nimž se nedostáváme zcela běžně, ačkoli organicky prolínají každodenním provozem naší sociologie. Výsledkem semináře není definitivní rozřešení bytostných otázek, setkání však přispělo k integraci a oživení kapacit a potenciálů nezbytně potřebných pro jejich postupné řešení. Pozitivní zkušenosti povzbudily zastoupené spolupřátelující sekce k dohodě o dalších perspektivách takto koncipovaných seminářů. Na společné schůzi výborů zúčastněných sekcí bylo dohodnuto, že společné semináře k aktuálním teoreticko-metodologickým otázkám budou pořádány každý druhý rok střídavě v ČSR a v SSR. Za téma příštího setkání, které je plánováno v květnu 1988 na Slovensku, byly zvoleny *teoretické a metodologické otázky zkoumání sociální dynamiky*. I tuto rozvíjející se spolupráci je možno považovat za důkaz aktuálnosti a živosti problematiky vztahu teorie a metodologie marxisticko-leninské sociologie.

Jiří Buriánek, Hynek Jeřábek

Poznámky k testování kvality výzkumných metod v NDR

Testování výzkumných metod je jedním z témat, jimž bylo v metodologické práci dosud věnováno málo pozornosti. V mnoha empirických sociologických výzkumech se od testování kvality výzkumných metod upouští. Je možné se setkat s názorem, že dostačující informace o kvalitě výzkumných nástrojů mohou být získány pomocí jediného předvýzkumu a jeho vyhodnocení na úrovni jednoduché frekvenční analýzy.

Jen velmi málo prací vnáší do dané problematiky specifický sociologický způsob myšlení, jenž se jeví nezbytným pro pevnější zakotvení těchto otázek v každodenním povědomí sociologů. V metodických publikacích dochází k mechanickému přejímání poznatků týkajících se teorie testování, zejména z psychologie.

Zmíněná situace vedla v sociologicko-metodologickém centru *Institutu sociologie a sociální politiky AV NDR* k hlubšímu studiu teoretických i praktických aspektů ověřování kvality metod, technik a nástrojů používaných při empirických sociologických výzkumech.

Metodologický výchozí bod představují úvahy o vztahu mezi subjektem a objektem v sociologickém výzkumném procesu, který si lze představit jako vztah odrazu.

Všechny etapy výzkumného procesu lze chápat jednak jako metody zobrazení skutečnosti, jednak jako metody k dosažení sociálních informací o určitých skutečnostech. Odrazem je již stanovení problému, hypotéz a indikátorů. Ty ztělesňují především vyhodnocení a zpracování problémové situace a obsahují tak teoretické poznatky. Indikátory zobrazují teoretickou výchozí pozici a současně umožňují ve své funkci nástrojů poznání konfrontaci s praxí a přezkoušení pravdivosti vědecké domněnky.

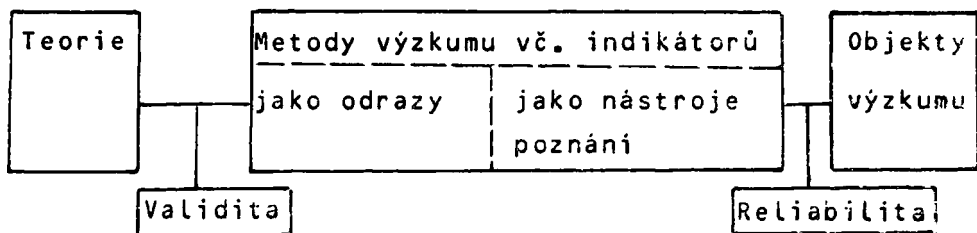
Otázka kvality indikátorů, popřípadě otázka kvality sociálních informací získaných prostřednictvím indikátorů se musí, podle našeho názoru, zaměřovat na dva vztahy:

1. vztah zobrazení mezi teorií na jedné straně a indikátory na druhé straně;
2. vztah zobrazení mezi indikátory a objektem šetření.

Z tohoto pohledu chápeme reliabilitu jako kvalitu odrazu mezi empirickými výzkumnými metodami (a indikátory, jež jsou v nich obsaženy) na jedné straně a mezi empiricky pojatými objekty výzkumu na straně druhé.

Validitou pak rozumíme kvalitu odrazu mezi empirickými metodami (a v nich obsaženými indikátory) na straně jedné a mezi teorií na straně druhé.

Tuto myšlenku nastiňuje následující schéma:

Jinak formulováno: Sociologické metody výzkumu (a indikátory v nich obsažené jako podstatné prvky) mají dvojí vztah odrazu: jeden k teorii a jeden k objektu výzkumu. Vztahu odrazu mezi metodami výzkumu a teorií přísluší atribut „validní“ a vztahu mezi metodami výzkumu a objektem „reliabilní“.

Na základě uvedených metodologických premis jsme navrhli postupy pro empirické zjišťování kvality.

Všimněme si nejprve testování reliability. Zřejmě je lze provést pomocí opakovaného srovnávání odrazu, tedy sociálních informací a odpovídající skutečnosti. Přitom považujeme za podstatné ověřit nezávislost výsledku použití testované metody na čase, prostorových podmínkách i na osobě výzkumníka. Předpokládá se pochopitelně konstantnost podmínek výzkumu a předmětu šetření.

V praxi se ovšem zatím podařilo ověřovat pouze nezávislost na čase a osobě výzkumníka. K tomu jsme experimentálně využili techniky retestu. Teoretické stanovení velikosti výběrového souboru pro retest se však dostalo do konfliktu s organizačními problémy. Proto bylo pokusné ověření tohoto postupu provedeno pouze na 45 dotázaných ve výzkumu problematiky plánovaného rodičovství a 31 respondentech ve výzkumu volnočasových aktivit. Čtyři týdny po prvním sběru dat byli